

Első dolgozatok

PÉTERI GYÖRGY:

A társadalmasítás korlátai 1919-ben

(Adalékok a magyarországi Tanácsköztársaság ipartörténetéhez)

Bevezetés

Az első magyar szocialista kísérlet, gazdasági törekvéseit tekintve, mindenekelőtt óriási de egyben túlméretezett lendületével hívja fel magára a figyelmet. Az ipar területén ezt bizonyítják a kisajátítási politika intézkedései, amelyek értelmében rendkívül gyors ütemben, a különböző ágazatok sajátos viszonyainak mérlegelése nélkül, egységesen állami tulajdonba vették a közép- és nagyipari vállalatokat, és a kisipar igen tekintélyes hányadát is. Böhm Vilmos, a szakszervezeti vezetők 1919. április 18-án tartott tanácskozásán nem csekély büszkeséggel hangoztatta: „Az a nagy előnyünk van meg Oroszországgal szemben, hogy mi nyomban rátérhettünk az építés munkájára. Oroszországban egy év után mindössze 513 üzem volt szocializálva, nálunk négy hét után ezernél több üzemet szocializáltak.”¹ Nos, ha az adat nem is a legpontosabb, ami az ütemet — és különösen a szovjet-orosz kisajátítási politikához képest jelentkező ütemkülönbséget — illeti, Böhm joggal büszkélkedhetett: a pénzügyi szervek, melyek a kisajátítás kritériumaként a termelési biztos kinevezését és az illető vállalat pénzügyi átvételét jelölték meg, április 23-án 400 szocializált ipari és kereskedelmi vállalatot, május 5-én pedig 1073-at vettek nyilvántartásba. A tényleges méreteket hívebben tükrözi az az adat, melyet a budapesti, ellenőrzés alá vett 44 pénzintézet forgalmáról készített statisztika tartalmaz: eszerint május 3-án a jelzett intézetek 3585 szocializált ipari és kereskedelmi vállalat részére vezettek folyószámlát.² A forradalom 133 napja során összesen 4159 ipari-forgalmi vállalat került a szocialista szektorba.³

A kérdésnek azonban mindez csak egyik, méghozzá a formális oldalát jelenti. A tulajdonviszonyok radikális újraszabályozása egyúttal gigászi méretűvé duzzasztotta azon feladatokat, melyeket a szocializált vállalatok gazdálkodásának megszervezése, irányítása követelt. Az „egy csapásra” teremtett nagyméretű állami szektor (és számos kisipari ágazat gazdasági kényszer vezette, „szocializált központokba” való tömörülése) ugyancsak robbanásszerűen tette parancsoló szükségszerűséggé az ipari gazdálkodás új szervezeti, szabályozási és irányítási rendszerének kiépítését. „Egy szocialista iparfejlesztő politika” (Kun Béla) célkitűzéseinek aktuális feladatként történt megfogalmazása azonban fölöttébb merész volt. A proletárforradalom békés úton megvalósult győzelme, valamint a világforradalmi perspektíva teremtette látszatokat nagymértékben ellensúlyozták 1919 tavaszán a forradalmi átalakulás iparpolitikájának gyakorlati lehetőségei: a gazdasági kimerültség (amely a nemzetközi blokád, a háborús rablógazdálkodás, a megszállt területek és a monarchiabeli korábbi kapcsolatok révén szerezhető erőforrások elapadásának hatását foglalja magában); az április 15-i román intervencióval kezdődő háborús erőfeszítések gazdasági követelményei; az ipar és mezőgazdaság közötti anyagcsere fennakadásai; és végül, de nem utolsósorban azon társadalmi-politikai korlátozó feltételek, melyeknek mérlege-

¹ Szakszervezeti Értesítő, 1919. máj. 5. sz.

² Mindhárom adatra: *Réti László*: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi politikájához. Levéltári Közlemények, 1963/1. sz. 59—61.

³ *Korányi Frigyes*: A kommun pénzügyi mérlege. in: A proletárdiktatúra Magyarországon (szerk.: Huszár Károly) Bp. 1920. 59.

lése önmagában is a magzat jóval óvatosabb kihordásának szükségességére inthette volna a forradalmi átalakulás „azonnali” céljainak megfogalmazóit.

A tanácsköztársasági iparpolitika és ezen belül a kisajátítási politika programja azonban olyan vitában alakult ki, melyben a munkásmozgalomban szerzett, vagy szerzendő hegemonia szempontjai sokkal nagyobb súlyt kaptak, mint a konkrét feltételek konkrét elemzésének követelményei. E „vita” eredményeként a baloldali szociáldemokrata vezetők — érzékenyen reagálva a tömegek radikalizálódására — immár taktikai aktualitásként fogalmazták meg a szocialista stratégia egyébként homályos távlatokba helyezett célkitűzéseit — attól tartva, hogy „máskülönben a bolsevizmusnak túlságos befolyása lesz”⁴ —, jelentősen közelítve ugyanakkor az „azonnali szocializálás” kommunista platformjához. Ez utóbbi megfontolásaiban nagy szerepet játszott a „baloldali” közgazdasági ideológia és az AMOSz-ban tömörült haladó mérnökök technicista utópizmusa. Mindezen — e rövid tanulmány keretei között nem részletezhető — körülmények nyomán a Tanácsköztársaság politikai vezetése a tulajdonviszonyok és a gazdálkodási rendszer erőltetett ütemű, gyökeres átalakítását helyezte az iparpolitika homlokterébe. A biztosítótársaságok és az államkölcsonök leendő sorsának kérdéseit tárgyaló március 27-i kormányzótanácsi vitán, ahol általában is felvetődtek a tőke kisajátítás szélesebb politikai összefüggései, a radikális álláspontot képviselő Kun Béla fő érveként ezt hangoztatta: „Szakitunk és ez a mi megalapozottságunkat mutatja.”⁵ E szemléleti mozzanat hangsúlyozott figyelembevétele elengedhetetlen a 133 nap iparpolitikájának, az ipari gazdálkodás ellentmondásos viszonyainak értékelésében.

Ágazati és regionális autonómia a központi irányítás ellen

A konkrét történeti feltételek a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokban, és az iparpolitika „feszített” célkitűzései közötti ellentmondások nem pusztán e célok — a rendelkezésre álló rövid idővel kielégítően magyarázható — korlátozott érvényű megvalósításában jelentkeztek. A radikális intézkedések, illetve — nem a szójáték érdekében megfordítva — az iparpolitika intézkedéseinek doktrínér radikalizmusa, az objektív meghatározottságokkal ötvöződve, a nyilvánított szándékkal teljesen ellentétes tendenciákat erősített meg, vagy hívott életre az iparban. Tanulmányunkban kizárólag ezeknek a problémáknak az összegzésére törekszünk, de még ezen egyoldalúságon belül sem léphetünk fel a teljesség igényével: részletesebben a vállalati kérdésekkel foglalkozunk, míg az új gazdálkodási rendszer ágazati és regionális síkján jelentkező feszültségeket csak utalásszerűen, vázlatosan érinthetjük.

Döntő súly a szervezeti-intézményi rendszernek, és ezen belül az ágazati központi szervek meghatározó szerepe egyfelől; a funkcionális szabályozás (finanszírozási rendszer és árszabályozás) szerepkörének beszűkítése, de ezen belül egy sajátos elem, a központi készletezés és újraelosztás hangsúlyozott jelentősége a másik oldalon — ezek a Tanácsköztársaság ipari mechanizmusának leglényegesebb vonásai, a hiánygazdaság és a gazdasági viszonyok spontán (de egyben célul is kitűzött) naturalizálódásának talaján.

E rendszerben tehát az ipar egységes központi irányítását maximális centralizáció révén és a termelési feltételek természetbeni, intézményes-központi újraelosztásával igyekeztek érvényesíteni. Eltekintve bizonyos sokat hangoztatott elvi megfontolásoktól, valamint a háborús államkapitalista gazdaságszabályozás adaptációjának törekvéseitől, ezt az irányítási rendszert a bénító anyagihiány, a megújuló háborús erőfeszítések követelményei — legalábbis látszólag —

⁴ Varga Jenő érvelt eképpen a „határozottan szocialista irányba való haladás” mellett a Budapesti Munkástanács 1919. febr. 24–25-i ülésén: PI. Arch. 607. f. 1. cs. 3. óe. 31. l.

⁵ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. márc. 27-i ülésének jegyzőkönyve. PI. Arch. 601. f. 1. cs. 3. óe. 31. l.

teljes mértékben indokolták. E látszatot mindenekelőtt egy ugyancsak — elvi, „konstrukciós” — probléma kérdőjelezi meg. Az üzemi szinten is közvetlen, operatív jelleggel megvalósított központi irányítás és a naturálgazdálkodás egybekapcsolt elvei ugyanis az érdemi centralizációt csak a termelő fogyasztás vagy a termék szempontjából viszonylag egynemű ipari ágazatok szintjéig teszik lehetővé. Ugyanezen módszerekkel egységesen, valamennyi „trösztösített” ágazat gazdálkodását alávetni a központi célkitűzéseknek — elvileg sem valósítható meg. Egy példával megvilágítva mindezt: a malomipari ágazat „gazdája”, a malomipari szakosztály esetleg még koordinálni tudja a hozzá tartozó üzemek szén-, nyersanyagellátásával, munkaerőgazdálkodásával, finanszírozásával stb. kapcsolatos döntéseit úgy, hogy azok valóban a rendelkezésre álló szűk erőforrások hatékony, ésszerű felhasználását eredményezzék. Nincs olyan „okos” központi szerv azonban, amely ugyanezen operatív központosítás alapján, összehangolt, konzisztens döntésekkel szabályozni tudná az ágazati egységekbe tagolt ipari gazdálkodás egészét. E lefejezett piramishoz hasonlítható irányítási rendszerben a központi irányítás elvi korlátja tehát éppen a centralizált naturálgazdálkodás módszere volt. És rögtön azt is hozzátehetjük, hogy ez az ellentmondás — ami legalábbis keretétől szolgált az ipar ágazati szintű szétforgácsolódásának — korántsem maradt pusztán elvi-elméleti probléma. A Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919 július 15-i ülésén a „hivatalok” (vagyis az ágazati és anyagelosztó központok) rendszere igen éles bírálatban részesült, mert egyes ágazatokban és üzemekben felesleges készleteket, másutt pedig — ahol égető szükségletek mutatkoztak — fokozottabb hiányt idézett elő.⁶ A 133 nap ahhoz is elegendőnek bizonyult, hogy többé-kevésbé határozottan körvonalazódjék a magyar „glavkizmus” rendszere is. A vázolt mechanizmus keretei között a központi irányítószervektől (a Népgazdasági Tanács megalakulásáig elvileg a „központok központja” az Anyagelosztó Tanács volt) nagymértékben független ágazati központok (népbiztossági szakosztályok, hivatalok stb.) éltek a lehetőséggel: gyakorlatilag is törekedtek arra, hogy az amúgyis jóval lasabban, határozatlanabban kiépülő funkcionális irányítás (központi anyaggazdálkodás, hitelezés, árszabályozás) döntési jogkörét kisajátítsák, az ágazati gazdálkodás feltételeit teljes mértékben rendelkezésük alá vonják. Számos forrással bizonyítható, hogy ezek a törekvések — szemben azokkal az erőteljes kísérletekkel, melyek az ágazati és funkcionális irányítás következetes kettéválasztását célozták — többnyire sikerrel jártak. E sajátos ágazati „önállóság” nemcsak a viszonylag elhanyagolható gyakorlati jelentőségű külkereskedelmi monopólium meghiúsulásában, hanem az iparági központok rendelkezése alá tartozó, korlátlan összegekkel meghitelezett folyószámlákban, az utolsó hetekben éppen csak meginduló központi árszabályozással ellentétes ágazati árpolitikában, stb. jelentkezett. A lényeges kérdés természetesen az, hogy milyen tényezők, összefüggések játszottak aktív értelemben szerepet az itt csak vázlatosan érintett tendencia kialakulásában. A legfontosabb mozzanatok bemutatására szorítkozva, mindenekelőtt a kisajátítási politikát és ennek kényszerpályás következményeit kell említenünk. Az előkészületeket számos vonatkozásban nélkülöző, de ugyanakkor igen gyors ütemű tőkekisajátítás szükségképpen feszültséget idézett elő az állami szektor működtetésének követelményei és a forradalom gazdasági téren meglevő szervező ereje között. E feszültség részleges és egyben spontán feloldását a szakszervezeti szövetségek igen jelentős tevékenysége adta, a kisajátítási intézkedések végrehajtása (nem egyszer „túlteljesítése”) és az egyes ipari ágazatok gazdálkodásának megszervezése, irányítása terén. Míg a forradalmi kormányzótanács április 12-i parázs szakszervezeti-vitáját még csak a szerény eredménnyel lehetett összefoglalni, hogy „téziseket kell fölállítani, amiből a jövőben kiindulni lehessen.”⁷ valójában e „kialakuló politika” tézisei már csak legalizálhatták, de semmi esetre sem kezdeményezték, szabályozták a szakmai szövetségek gazdasági életben

⁶ Vö. Weltner Jakab és Biermann István felszólalását a SZKIB. 1919. júl. 15-i ülésén: „A SzKIB. üléseiről felvett napló eredeti (cenzurázatlan) szövege.” 4. ülés jegyzőkönyve. PI. Arch. 600. f. 2/2. 5e. II. k. 90—91 és 141.

⁷ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. ápr. 12-i ülése. PI. Arch. 601. f. 1. cs. 12.5e. 16. 1.

betöltött szerepét. A szociális termelési népbiztosság szakosztályai, ágazati hivatalai, az anyagelosztó központok apparátusa túlnyomórészt az „illetékes” ágazati szövetségek vezetőségeiből verbuválódtak, s ennek nyomán az ágazati irányítás és az anyaggazdálkodás főhatóságai a szak szervezeti szövetségeknek — mint független érdekképviselői szervezeteknek — alárendelve, ezek messzemenő ellenőrzése mellett fejtették ki tevékenységüket. Az ágazati irányítás és a szakszervezeti érdekképviselői funkciók e sajátos szimbiózisa — megerősítve és kiegészítve az ipari mechanizmus említett egyoldalúságát — szükségképpen a gazdálkodás ágazati dekoncentráltóságához, az ágazati „szempontok” alig korlátozható érvényesülésére vezetett: a súlyos szén- és anyaghiány körülményei között az ágazati-szakszervezeti irányítás a „szakma” foglalkoztatásával, szociális helyzete javításával kapcsolatos követelményeknek úgy tudott a leginkább megfelelni, hogy az ágazat gazdálkodását kivonta a központi szabályozás és újraelosztás hatóköréből, változatos módszerekkel „kisajátította” az ágazatot érintő pénzügyi, árpolitikai, anyagelosztási stb., döntések jogát.

Hasonló problémák jelentkeztek regionális vonatkozásban is. A közvetlen ágazati szintre emelt gazdálkodás, a központi irányítás operatív jellege már magában véve is korlátozta a „vidék” országos gazdasági életbe való bekapcsolását. A „távolságot” az iparirányítás szervezeti hierarchiájának területi-közigazgatási meghosszabbítása (a kerületi és helyi ipari termelési tanácsok, majd a kerületi népgazdasági tanácsok és végül a kerületi gazdasági hivatalok rendszere) nem oldhatta fel. A túlnyomóan agrárjellegű területek erőforrásainak mozgósítása — akár az áru-pénzviszonyok, akár a tervezett és csekély eredményeket felmutató intézményes termékcseré közvetítésével — valamelyest konszolidált ipari termelést követelt. A megoldás ezért, legalábbis rövid távon, lehetetlen volt. Ezt a korabeli gazdaságpolitikuskok is tudták: a kormányzótanács május 10-i ülésén Varga Jenő kijelentette, „a szénhiány a fő oka annak, hogy nem tudunk ipari cikket termelni, s így nincs meg az az ackvivalens, amit a terményekért a parasztnak adjunk”.⁸ A „kettős pénzrendszer” közismert problémái, de a megyék „partikularizmusának” jelenségei is jórészt a hiánygazdaság feszültségeinek megnyilvánulási formáiként kezelendők. E feszültségeket azonban — különösen a vidéki ipar szempontjából — a gazdaságpolitika kiélezte. A radikális kisajátítási intézkedések nyomán több ezer iparvállalat munkásai támasztottak (érthető módon) igényt arra, hogy az állam üzemeket foglalkoztassa, anyag- és szénellátásukat, valamint a szükséges pénzügyi eszközöket biztosítsa. A hiánygazdaság viszonyai, a hadviselés követelményei viszont éppen ezen igényekkel szemben a maximális szelekció érvényesítését parancsolták. E szelekció pedig, a gazdaság- és iparpolitikában gyakorta megnyilvánuló Budapest-centrizmus miatt, különösen a vidéki ipartelepeket érintette érzékenyen. A kaposvári direktórium április 9-én kelt jelentése azt panaszolja, hogy „a kormányzótanács elrendelte az ipari üzemek szocializálását, de nem gondoskodik az üzemek folytatásához szükséges anyagról”.⁹ Az erőforrások intézményes, központi újraelosztása e téren is a célkitűzésekkel ellentétes következményeket váltott ki: a szelektív politika által kedvezőtlenül érintett regionális-közigazgatási egységek (de közvetlenül a vállalatok és üzemek is) külön úton kerestek megoldást problémáikra, rendelkezésre álló készleteiket saját céljaikra felhasználva. A szociális termelési népbiztosság vidékszervező osztályának egyik fennmaradt irata elég világosan vázolja a politikai és gazdasági feltételek mérlegelése nélkül hozott szocializálási rendeletek és a gazdálkodásban mutatkozó anarchisztikus jelenségek közötti összefüggést: „Valamennyi vidéki jelentésből megállapítható, hogy a vidék politikai előkészítése az új rendszer szellemében nem történt meg és hogy ennek folytán a szocializálás fogalmával maguk a vezető körök, Direktóriumok sincsenek tisztában.

Karakterisztikus jelenség vidéken a pénz teljes hiánya és ennek következtében a hivatalnokok fizetését sem tudják az egyes vidéki Direktóriumok fizetni.

⁸ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. máj. 10-i ülése. PI. Arch. 601. f. 1. cs. 18. őe. 7. l.

⁹ „A sajtóügyi Népbiztosság vidéki csoportjának anyagai”. PI. Arch. 601. f. 3/6. őe. 88. l.

Miután nálunk igen gyakran az egyes üzemek hitelre bázisozott üzemek voltak, a szocializálás következtében a volt tulajdonosok folyószámláin vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kicsi összegek szerepeltek, aminek következtében tucatszám vannak üzemek, melyek bár minden anyaggal rendelkeznek, üzemüket megindítani nem tudják, mert a munkások fizetésére fedezetet csak a termelendő cikkek nyújtanak.

Ilyen formán *direkt anarchisztikus üzemeket teremtünk, melyekben a munkásság a saját számlájára indítja meg a termelést és eszközli az eladást, államot alkotva az államban*¹⁰ (az én kiemelésem — P. Gy.).

Forrásunk két utolsó bekezdésének mondanivalója egyúttal átvezet az 1919-es ipari átalakulás legellentmondásosabb mozzanatához a vállalati gazdálkodás problémáihoz.

Vállalati elkülönültség, „gyári partikularizmus” és tőkés birtoklás

A kibontakozó új ipari gazdálkodási rendszer talán legjellegzetesebb vonásaként a vállalati gazdálkodási forma felbomlását, a vállalat-kategória „kiiktatását” jelölhetjük meg. E tendencia egyrészt azon alapult, hogy megbontották a mikroökonómia gazdálkodási egységét, bizonyos vállalati újratermelési funkciókat (így a beszerzést és értékesítést) közvetlenül az ágazati központokban összevonva. A másik, átfogóbb ok az a törekvés, amely az áru-pénzviszonyok minél teljesebb körű felszámolását célozta, s ezzel természetesen a vállalati forma megszüntetését is, mivel ez a fejlett áruviszonyok gazdálkodási kerete. Az 1919-es iparpolitika normája egy naturalizált, vagyis az üzemi-gyártási funkcióra redukált „vállalat” volt. Ebben a szisztémában semmiféle gazdasági elkülönültségnek nincs helye, az egyes termelőegységek működésének szabályozása tudatos központi döntések által történik, elszakítva azt a piaci szabályozás „ellenőrizhetetlen” hatásaitól, mind a termelési feltételek, mind pedig a realizálás (értékesítés) vonatkozásában. Mindezen elveket, melyek nem egy esetben a proudhoni kispolgári szocializmus közgazdasági illúzióit elevenítik fel, Lengyel Gyula korabeli tanulmányának néhány gondolatával szemléltetjük: „A kapitalista elkülönített magángazdaságok helyébe az egységes kollektív gazdálkodás lépett . . . A köztulajdonban levő üzemek belső könyvelése mellett különös jelentőséget nyer az egymásközi elszámolás és a szocialista társadalom gazdaságainak központi nyilvántartása. A kollektív gazdálkodás elemei, az üzemek és termelőszövetkezetek, egymással pontos elszámolási viszonyba lépnek, amely elszámolás átmenetileg értékelszámolás, de végső kifejlődésben munkamennyiségelszámolás lesz. . . . A kommunista termelés rendje teljesen szabályozott, a szabályozás központosan, a kommunista társadalom statisztikai szervénél, az egyes termelő egységek pontos elszámolása és ellenőrzése alapján történik”¹¹ (az én kiemelésem — P. Gy.). A mechanizmus-politika elképzeléseinek kritikájában a legegyszerűbb, de egyúttal igen félrevezető út az volna, ha a vázolt elveket egybevetnénk a tényleges vállalati-üzemi gyakorlattal. A valódi összefüggések megértéséhez ez a módszer nem segíthet: az elvek és a valóságos viszonyok eltéréseinek pusztá regisztrálásával aligha jutnánk tovább annak ismételt hangoztatásánál, hogy a 133 napos élettartam az új formák, gazdálkodási szabályok átütő erejét eleve korlátozza, hatásuk érdemi felmérését nem teszi lehetővé. Kritikailag is felvethető viszont az, hogy a forradalom gazdaságpolitikai vezetése nem hagyta magát befolyásolni a tények által. Gyakorlati intézkedéseiben következetes logikával csak saját elképzeléseit, normáit kezelte kiindulópontként, döntéseiben nem mérlegelte a hiánygazdaság feltételeinek, a „régii” viszonyok nehézkedési erejének a jogszabályokénál meghatáro-

¹⁰ Pénzintézetek Direktóriumának iratai — I. Népbiztosságok és egyéb hivatalok. Levelezés. OL. L 5. 1. cs. A szociális termelési népbiztosság vidékszervező osztályának A. 25 számú levele, 1919. máj. 2-ról. (A P. D. nem iktatta a beérkezett iratokat.)

¹¹ Lengyel Gyula: A könyvvitel szerepe az új gazdasági rendben. Revizorok Lapja, 1919. ápr. 15. 23.

zóbbnak bizonyuló hatásait. Így érthető, hogy a központi célkitűzésekkel, az életbeléptetett mechanizmus-szabályokkal ellentétes vállalati-üzemi törekvéseket a gazdaságpolitikai vezetés értetlenséggel és felháborodással fogadta, elsősorban a munkások illetve a vállalati-üzemi irányító intézmények ideológiai-tudati éretlenségével magyarázva ezeket. A szociális termelés népbiztosságának mezőgazdasági gépgyártási szakosztályában nagy meglepetést okozott, hogy miután igénybevétték a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. műszaki osztályának apparátusát, a bank vezetősége közölte velük: „a munkálatokkal kapcsolatos személyi és dologi kiadásokról pontos önköltségi feljegyzéseket fog vezetni, amelyek alapján a munkálatok előrehaladásához mérten időről-időre kiegyenlítendő elszámolásokat illetve számlákat fog ... beterjeszteni.” A szakosztály méltatlankodva írta a pénzügyi népbiztosságnak: „alig helyezhető be az új társadalmi gazdasági rendbe az, hogy egy köztulajdonba vett üzem pénzbeli kiegyenlítést igényelhesen a tanácsköztársaság kormányának megbízásából végzett munkálatokért.”¹² Mivel magyarázható a mindenoldalú, maximális centralizáció („az új társadalmi, gazdasági rend”) keretei között a vállalati elkülönültség fennmaradása? Egyrészt feltétlenül a vállalati munkáskollektívák törekvéseivel. Ezek pedig nem valamiféle szeparatista ideológián, hanem a munkásoknak foglalkoztatásukhoz és egyáltalán szociális helyzetük alakulásához fűződő érdekein alapultak. A szén- és anyaghiány révén alig akadt olyan vállalat, melynek üzemei folyamatosan működhettek volna. A termelés fennakadásai munkanélküliséget, ez pedig bérkiesést idézett elő. A tanácsköztársaság gazdaságpolitikai vezetése megtartotta a polgári demokratikus időszakban létesített szénegély intézményét, melynek keretei között a hiány miatt szünetelő üzemek munkásai az 1918 október havi bérük 80%-át kapták meg. E „meddő bérek” terheit 75%-ban az állami költségvetés viselte. Üzemszünet esetén tehát — figyelembevéve az 1918 októbere óta elég jelentős béremelkedést is — a munkások pénzjövödelme mindenképpen több mint 20, de inkább 30—40%-kal csökkent. Ez érthetővé teszi, hogy a vállalatok — amennyiben munkáskollektíváik érdekeit érvényesítették — érdekeltek voltak abban, hogy minél nagyobb készletekre tegyenek szert, illetve rendelkezésre álló készleteiket „rejtgecssék”, kivonják a központi újraelosztás rendszeréből. Ezt az „irracionális” magatartást csak megerősítették a közellátás nehézségei. A szénbányászati vállalatok pl. már a világháború alatt rákényszerültek, hogy munkásaik fogyasztási cikkekkel való ellátását maguk szervezzék meg — természetesen ez nem egészen altruisztikus alapokon történt. A fehérpénz forgalomképtelensége a forradalom időszakában szükségképpen vezetett arra, hogy vidéki ipartelepek csereképes termékeiket — ismét csak a központi készletezés monopóliumát sértve — munkásaik mezőgazdasági termékekkel való ellátására fordítsák. Az északmagyarországi kőszénbányák műszaki biztosa még bejárta a „szolgálati utat”: július 18-i, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. budapesti központjához küldött táviratában arról értesít, hogy „sem széna sem vágómarha fehérpénzért nem kapható. Gazdák úgy marhát, valamint szénát csak kékpénzért esetleg szénbeni rekompenzáció ellenében hajlandók eladni. Hogy széna- és húshiány miatt üzemünk meg ne akadjon, kérem illetékes népbiztosságnál eljárni, hogy említett célra legalább kettő millió korona kékpénzt bocsásson rendelkezésünkre és azonfelül korlátolt keretek közt szabad kezét biztosítson arra nézve, hogy elkerülhetetlen esetben szénbeni rekompenzációt adhassunk.”¹³ Noha a vállalati gazdálkodás elvileg minden mozzanatában — anyagellátás terén és ehhez, valamint a bérköltségek finanszírozásához kapcsolódva, a pénzeszközök szempontjából is — az ágazati és funkcionális központi szervek döntéseinek függvénye volt, a „túlélés” hiánygazdaság által vezérelt szempontjai ezt a függést nagyon erősen meglazították. A hosszas üzemszünetek — az értékesíthető teljesítmények hiánya — és ennek révén a növekvő, kapun belüli munkanélküliség, nagy mértékben felduzzasztották a vállalatok

¹² Pénzügyi Népbiztosság, elnöki iratok — Vegyes ügyek. OL. L 1. 11. cs. 1919—25. t. 6837. i. sz.

¹³ Salgótarjáni Bányagazgatóság iratai (Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.) — anyagbeszerzéssel kapcsolatos levelezés. OL. Z 928. 54. cs. 69/6. d. 731. l.

pénzszükségletét, amelyet a már amúgyis korlátlanul mondható költségvetési finanszírozás sem tudott kielégíteni. Ez ismét csak megerősítette a vállalati elkülönültséget — általános törekvés volt a minél nagyobb arányú eladósodásra, és a követelések mihamarábbi behajtására. A hitelviszonyok közvetítésével megvalósuló gazdasági kapcsolatok igen szűk körre korlátozódtak. A Weiss Manfréd üzemek termelési biztosa, Berend Géza, április 12-i pénzügyi népbiztossághoz intézett levelében azt kifogásolta, hogy a Ruházati cikketek árusító rt. a megrendelt 250 db. munkásköpenyt csak készpénzfizetés, vagy az ellenérték átutalását igazoló pénzügyi nyugta ellenében hajlandó kiszolgáltatni.¹⁴ Az „Atlantica” tengerhajózási rt. megtagadta a korábban érdekltségébe tartozó érdi téglagyár finanszírozását, többek között arra hivatkozva, hogy „a Téglá- és Agyagipar szakosztály velük azt közölte, hogy (a) gyár irányításában nincs semmi részük.”¹⁵ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egy bankközi konferencia összehívását indítványozta július elején, annak érdekében, hogy a bankok — jórészt még a március 21-ét megelőző időszakban keletkezett — követeléseiket valamilyen módon behajthassák. Ehhez a Nép gazdasági Tanács VII. főosztályának támogatását kérték, az indoklásban azt is megemlítve, „hogy sok vállalat kénytelen nagyszegű hitelt igénybevenni, noha jelentékeny követeléseik vannak (ezek érvényesítését éppen a főosztály, illetve elődjének áprilisban hozott határozata is akadályozta — P. Gy.), és így őt terheli a kamatvesztés, nem pedig azt a vállalatot, amely tulajdonképpen hitelre szorulna”. A főosztály nem tartotta szükségesnek a konferencia összehívását, s az ehhez fűzött érvelés újra a központi irányítás intézkedéseiben érvényesített elvek és a gazdaság tényleges viszonyai közötti szakadékra hívja fel a figyelmet: „... mert a *pénzügyi intézetek is szocializált üzemek lévén, nem játszik szerepet, hogy a követelések tényleg kiegyenlítették-e, vagy sem. Ez legfeljebb a könyvelésben jelentkezik*, azonban az üzemek állagára vagy helyzetére vonatkozólag változást nem jelent”¹⁶ (az én kiemelésem — P. Gy.). Hangsúlyoznunk kell tehát: abban, hogy a központi céltüzetések csak igen korlátozottan valósulhattak meg vállalati-üzemi szinten, nemcsak a rendkívüli gazdasági-politikai viszonyok, de az iparpolitika szembetűnő rugalmatlansága is nagy szerepet játszott. Aligha kétséges ugyanis, hogy a határozottabb politika a bank- és hitelrendszer terén — így a mindvégig csak tervként élő egyszámlarendszer bevezetése, a költségvetés terhére gyakorolt korlátlan pénzellátás felszámolása —, az egységes munkanélküli segély megvalósítása (a kapun belül, bér formájában segélyezett munkanélküliség arányának csökkentése), a fokozatosabb, valóban a döntő ágazatokra és nagyvállalatokra korlátozott kisértékesítés politikája nagy mértékben növelhette volna a központi irányítás lehetőségeit a vállalati működés egységes szabályozása, az erőforrások átfogóbb mozgósítása terén. A gazdaságpolitika azonban „végleges berendezkedés” kiépítésére törekedett, a funkcionális szabályozás lehetőségeit eleve alulértékelt, s a tőkés trösztök „ideális” mintáját szem előtt tartva az ágazati gazdálkodás általánosításával, formai-szervezeti centralizációval igyekezett urrá lenni a régi „anarchisztikus termelés” problémáin. „Mindaddig, amíg az üzemek különálló egységeket képeznek és csak a föléljük helyezett ipari szakosztály egységes vezetése az, ami egybetartja őket, megmaradnak a régi, anarchisztikus termelésnek a hátrányai — írta Varga Jenő június közepén. — Az üzemek termelését zavarja az a körülmény, hogy vajon kapott-e egyik üzem a másiktól megrendelést vagy sem; még mindig (!) előfordul, hogy az üzemek, amelyeknek valamiféle árura, anyagra, vagy gépre van szükségük, különböző gyárakat kalkulációra s árajánlatra hívnak föl. Az üzemek látszólagos (!) gazdasági különállása a technikai üzemkoncentráció végrehajtását is megnehezíti: a tisztviselők és munkások ragaszkodnak a régi munkahelyükhöz és ezzel az üzemkoncentráció folyamat elé nehézségeket gördítenek. Mindezen megfontolások alapján a Nép gazdasági Tanács

¹⁴ Pénzügyi Népbiztosság, elnöki iratok. OL. L 1. 6. cs. 1919—14. t. 2228. i. sz.

¹⁵ Pénzügyi Népbiztosság — a csoportvezető pénzügyi ellenőrök értekezletének (1919. máj. 26-tól a Nép gazdasági Tanács VII. főosztálya) jegyzőkönyvei. 1919. máj. 16. és jún. 17-i ülés. OL. Z 92. 1. cs. 10. i. sz.

¹⁶ A Nép gazdasági Tanács VII. főosztályának 1919. júl. 4-i ülése, 50. sz. jkv. OL. L 3. 2. cs. III. 9. t.

választmánya elhatározta, hogy az összes szocializált nagyüzemek gazdasági könyvelési és pénzügyi különállását megszünteti és valamennyi egy termelőághoz tartozó üzemeket egységes szervezetbe foglalja össze.”¹⁷

Varga Jenő egyik március-eleji, programadó cikkében a forradalmi átalakulás gazdaságpolitikájával szemben az alábbi követelményeket támasztotta: „a termelésnek az egyes magántőkések magánérdekeitől való teljesen független újjászervezése; a termelés koncentrálása kevészámú, legjobban felszerelt, legjobb telephelyen fekvő üzemekben; a társadalom olyan szervezése, amelyben az eddiginél sokkal nagyobb arányban végeznek az emberek produktív munkát; a rendelkezésre álló termelőeszközök és anyagok céltudatos központi felhasználása”.¹⁸

Az eddigiekben elsősorban azt vizsgáltuk, hogy a rendkívül gyors ütemben és kiterjedten végrehajtott kisajátítási intézkedések, illetve a gazdálkodás szervezeti rendszerének, „játékszabályainak” ugyancsak feszített ütemű átalakítása milyen — az erőforrások racionális felhasználásával ellentétes — tendenciákat erősített meg ágazati és a csak látszólag felszámolt vállalati szinten, illetve a gazdaság regionális viszonylataiban, az adott, objektív feltételek között. De nem mondható egyértelműnek az az eredmény sem, melyet a forradalom gazdaságpolitikája a Varga Jenőtől idézett első követelmény érvényesítésében mutatott, noha e téren a látszat fokozottan a gyors ütemű, széleskörű tőkekisajátítás mellett szól. És hogy a látszat itt is milyen fontos szerepet töltött be a gazdaságpolitikai gondolkodásban, azt nemcsak Böhm Vilmos bevezetőnkben idézett kijelentése, hanem Hevesi Gyula tanácskongresszusi felszólalása is tanúsítja: „Ebben a pillanatban már alig van számításba vehető üzem, amelyben még attól kellene tartani, hogy a volt tulajdonosok nagyobb kárt tudnának a termelés menetében, bonyolításában okozni.”¹⁹ A volt tulajdonosok persze nem vésztették el annyira a fejüket, hogy kárt akartak volna okozni a termelés menetében. A forradalom négy és fél hónapja során tevékenységüket az a célkitűzés hatotta át, hogy köztulajdonba vett vállalataik minél kedvezőbb vagyoni helyzetben ériék meg a restauráció napjait. Ennek érdekében igen differenciált taktikával alkalmazkodtak az új viszonyokhoz, kihasználták a fölöttébb ellentmondásos átalakulás adta lehetőségeket arra, hogy vállalataikat a kisajátítás ellenére ellenőrzésük alatt tartsák. E törekvések sikere révén az ipari-kereskedelmi vállalatok nem jelentéktelen hányadában sajátos kettősség alakult ki — az állami tulajdon és tőkés birtoklás kettőssége. Mindenekelőtt lássuk a tényeket! A tőkés vállalati üzletpolitika viszonylagos folytonosságát, ennek közvetlen kereteit, lehetőségét, részleteiben is jól példázzák a Krasznér József cementárugyár rt. működéséről fennmaradt iratok. A cég bankárja, a Belvárosi Takarékpénztár Rt. május 14-én a Pénzügyintézetek Direktóriumának segítségét kérte a vállalat pénzügyeinek kivizsgálásához, mivel annak folyószámlája március 22. óta több mint 100 000 koronával lett megterhelve, s így 95 000 korona tartozást halmozott fel. A pénzügyintézet aggodalmát jellemzi, hogy a revíziót a vállalat csekély alaptőkéjével (250 000) indokolta. A vizsgálatot a Népgazdasági Tanács VII. főosztályának egyik pénzügyi ellenőre végezte el. Június 20-i jelentéséből a következőket tudjuk meg a részvénytársaságról: cementgyártással és építési-kivitelezési munkákkal foglalkozott, 1918-ban 100 munkást, 1919 március-áprilisban 35—40 munkást, júniusban pedig mindössze 28 munkást foglalkoztatva. Az „ellenőrző munkástanács” négy tagjából egyetlen ember (Barta Pál) volt munkás, míg a többi három: gyárvezető, „tisztviseleő munká”, és egy irodai alkalmazott (titkárnő). Növelhette e testület „hatékonyágát”, hogy „Barta Pál munkástanács tag annak idején eltávozott és azóta sem jelentkezett.” A vállalat öt „tisztviseleő munkása”: Krasznér József műszaki vezető, László Sándor kereskedelmi vezető (mindketten volt igazgatósági tagok), a pénztáros és a már említett munkástanács tag gépirőnő és gyárvezető. A revizor indokoltan találta, hogy a vállalat nagyobb bankkölcsönre tart igényt, mivel „a forradalom óta nem igen bocsátkozik vállalkozásba, hanem inkább cement, mész, tetőcserép,

¹⁷ Varga Jenő: Építő munka. Népszava, 1919. jún. 15. 5.

¹⁸ Varga Jenő: Haldoklik a kapitalizmus. Népszava, 1919. márc. 2. 9—10.

¹⁹ Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója. Bp. 1919. 87.

stb. kereskedelemmel foglalkozik . . . a nyersanyag árai rohamosan emelkednek, ma lényegesebb magas összegeket igényelnek mint azelőtt, és végül súlyosbítja a helyzetet az is, hogy cement, mész stb. csak előleges készpénz fizetés ellenében rendelhető meg, míg a leszállítás sokszor hetek, sőt hónapokat vesz igénybe, miáltal hónapokon át aránylag nagyobb összegű készpénz van lekötve.” Azt is megjegyezte, hogy a hiteligényt a kész munkák gyors számlázása és a számlák nagyobb erőlyel való behajtása csökkentené. „Egyébként — nyugtatja meg a Direktóriumot a revizor — az eladási üzlet nem rossz, és ha erélyes pedans vezetés mellett megfelelő tőke állana rendelkezésre, úgy elég szép hasznot lehetne a vállalatnál produkálni”²⁰ (az én kiemelésem — P. Gy.). Nem szükséges részletesen indokolni, hogy egy tőkés vállalat, a hiánygazdaság, a növekvő nyersanyag- és bérköltségek és általában a forradalmi megrázkódtatások viszonyai között, természetesen a forgalmi szféra felé fordul, ahol viszonylag biztonságosabb — mert gyorsabban felszabadítható — a tőkeelkötés, továbbá csekélyebbek a költségnövekedésből — különösen a bérek nagyarányú növekedéséből — származó veszteségek. Világosan jelzik e megfontolásokat a foglalkoztatottak számának fokozatos csökkentése, az, hogy a Kraszner rt. „a forradalom óta nem igen bocsátkozik vállalkozásba”. Az üzletpolitika hatalmi keretétől a megbízható tisztviselőkből verbuvált „ellenőrző munkástanács” szolgált, valamint a volt tulajdonosok változatlan — bár változott formájú, és valamelyest nagyobb jövedelmet biztosító — vezető pozíciója a szocializált cementgyári vállalatban.

A Budapesti Húsnagyvágó Rt. az ipari és forgalmi ágazatokra egyaránt kiterjedő központosítási törekvéseket aknázza ki, s figyelemreméltó előrelátással (megelőzve az amúgyis szükségszerű fejleményeket) március végén nagystílusú vállalkozásba fogott: „a csarnokban működő bizományosok bevonásával megalakítottuk a »Borjúközpontot«, mely mint elosztó szerv a fővárosba élő- és öltött állapotban érkezett borjúk összegyűjtését, azoknak arányos szétosztását és a hatósági kiutalásokat végezte. A bizományosok a velük történt megállapodás értelmében az elért haszon 40%-ában részesültek.” A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltségi vállalata április 30-án „beolvadt az akkor alakult »Országos Állat- és Húsforgalmi Központba«, és mint annak »borjú-, juh- és bérány osztálya« régi telepein és saját irodájában végezte működését.” Az újabb fejlemény azonban már nem csökkenthette a „Borjúközpont”-ként elért nyereséget, hiszen a „beolvadás által az üzleti költségek, illetőleg terhek fedezése áthárult a Központra, viszont az esetlegesen mutakozó nyereséget az osztály a Központnak tartozott elszámolni . . .”²¹ (az én kiemelésem — P. Gy.).

Nem bizonyult, rossz konjunktúrának a forradalom 133 napja az „Első magyar mechanikai hordógyár” (Hermann János és Fiai Rt.) üzletében sem. Gyártmányai kikerültek a Fehérvári újraelosztó tevékenységének köréből, de ha nem — amint írják —, az ilyen árut is „50—100%-kal magasabban számláztuk, mint a szovjet előtt, s így az árura nem fizettünk rá.”²² A Szobi Kőbánya Rt.-nak — éppen mert tulajdonosai nem tudták érdekeiket maradéktalanul érvényesíteni — a vállalat szerény méreteihez képest már komolyabb veszteségei voltak, „A felesleges módon és hozzájárulásunk nélkül kifizetett munkabérek” révén. A megoldást itt az hozta, amint jelentésükben írják, hogy „intenzív utánjárással keresztül tudtuk vinni az üzemenek f. é. június 7-én Bajáki népbiztos által történt beszüntetését”. E döntés persze nem Bajáki érdeme volt: „ezen fáradozásunkban dicséretet érdemlő módon kezünkre járt Fischer úr, annak idején az Önök (ti. a Kereskedelmi Bank — P. Gy.) direktóriumának tagja, úgy szintén termelési biztosunk dr. Hollós András úr, de különösen és első sorban Hollán Oszkár úr (volt Magyar

²⁰ A Belvárosi Takarékpénztár Rt. levele, valamint Weisz Adolf, a Népgazdasági Tanács VII. főosztálya pénzügyi ellenőrének revizori jelentése 1919. júl. 20-ról: Pénzügyintézetek Direktóriumának iratai — Pénzügyintézetekkel folytatott levelezés. OL. L 5. 1. cs. V. t.

²¹ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltségi vállalatának jelentései (a bank igazgatósága részére) a Tanácsköztársaság alatti eseményekről. OL. Z 40. 99. cs. 1762/a. i. sz.

²² Uo. 1762. i. sz.

Asphalt-mérnök), ki, a szovjeturalom alatt a szocializáló népbiztossághoz beosztva, ott a kőbányák ügyeit végezte a vállalatok ügyeit mindenben felölélő módon.”²³

A jelzett kettősség korántsem korlátozódott a kis- és középvállalati kategória nagyságrendjére. Az ország második szénbányászati vállalkozásának, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nak a kisajátítása is jórészt csak jogi fikció maradt. Ifj. Chorin Ferenc vezérigazgató értékelése szerint „a szocializálás de facto abban állott, hogy az összes szénbányák ellenőrzésére és vezetésére egy szénbányászati szakosztályt alakítottak. Ezen szakosztályhoz oly férfiak kerültek, kiknek a társulat érdekeit sikerült — a lehetőség keretein belül — megvédeni.”²⁴ Az „egy csapásra” elrendelt szocializálások és a forradalom gazdasági szervezőereje közötti ellentmondás kedvezőtlen következményei a szénbányászat esetében viszonylag könnyen tetten érhetők. Az ágazat irányításában ugyanis elvileg a regionális tagolódás érvényesült — a szakosztály alatti szintet az ún. műszaki biztosok által vezetett bányakerületek képezték. A kerületek közötti választóvonalak viszont azonosak voltak a társulati tulajdon határaival (pl. az 1. sz. bányakerület a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és az érdekeltiségebe tartozó Északmagyarországi Kőszénbánya Rt. bányáit fogta egybe, Róth Flóris (korábban salgótarjáni bányáigazgató) vezetésével. A formális szabályozás is úgy szólt, hogy „a bányakerületi műszaki biztosok mindaddig, amíg a vállalati keretek központjai fönállanak, illetve ezirányban más intézkedés nem történik, a vállalati keretek központjaival is állandó érintkezésben maradnak, fontosabb műszaki kérdésekben ide is jelentéseket tesznek, pénzügyi, gazdasági, munkás ellátási és anyagbeszerzési, valamint általában adminisztratív ügyekben e vállalati központok útján érintkeznek a központi ügyvezetéssel, munkás ellátási és anyagbeszerzési igénybejelentéseiket ezek útján teszik meg, számvételük e vállalati központoknál összpontosul”²⁵ (az én kiemelésem — P. Gy.). E szabályozás nyomán a társulati központok nemcsak telephelyeik, de az ágazati irányítás működését is nagymértékben befolyásolhatták, noha az idézett formulák „csupán” (ideiglenes) szervezeti szintet, az információk közvetítésének láncszemét szeretnék látni a vállalati központokban. A „salgótarjáni” is gazdája maradt üzemeinek, hiszen a pénzügyi kérdésektől kezdve az anyagbeszerzésig minden lényeges döntés a központi igazgatóság hatáskörébe tartozott. A vállalati érdekek hatékony képviselőjét Róth Flóris magasabb posztja is segítette, így többek között neki köszönhették azt, hogy „a szovjet-kormány által megszabott eladási árak lépést tartottak a költségek emelkedésével”.²⁶ A társulati igazgatóság jelentős befolyására utal, hogy részben Budapestről, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közvetítésével oldották meg a román megszállás alá került zsilvölgyi telepek helyreállításának finanszírozását. A vállalat 2,5 millió koronát utaltatott ki a nagyszabeni bankfiókhoz, az igazgatóság június 6-i ülésének döntése alapján, amely felhatalmazta ifj. Chorin Ferenc vezérigazgatót arra, hogy a Petrozsényban elengedhetlenné vált „beruházások fedezésére okvetlenül szükséges összeg megszerzésére tegye meg a szükséges lépéseket, oly helyen, mely a jelenlegi időben erre alkalmasnak látszik”.²⁷

A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. tőkés igazgatósága és a társulati központ vezető tisztviselői a forradalom első napjaitól kezdve, a politikai viszonyokra és a kiépülő iparirányítási rendszer kereteire jól reagáló taktikával tették folytonossá befolyásukat, nemcsak a vállalati gazdálkodással, de egyes átfogó iparszervezési kérdésekkel kapcsolatos döntésekre is. Az igazgatóság, a proletárdiktatúra időszakában utolsó, március 26-i ülésén Biró Pál vezérigazgató közölte,

²³ Uo.

²⁴ Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatósága 1919. aug. 22-i ülésén felvett jegyzőkönyv. OL. Z 220. 1. cs. 1/1. t.

²⁵ Bányamunkás, 1919. máj. 7. 2.

²⁶ Az igazgatóság 1919. aug. 22-i ülése. OL. Z 220. 1. cs. 1/1. t.

²⁷ Az igazgatóság 1919. jún. 6-i ülése. OL. Z 220. 1. cs. 1/1. t. A 2,5 millió K. kiutalásáról: A Külkereskedelmi Hivatal egyik vezetőjének tiltakozása „képző-csempészés” miatt, illetve a PMKB.-hoz kirendelt pénzügyi biztos a vádat elutasító levele.: Pénzügyi Népbiztosság, elnöki iratok. OL. L 1. 6. cs. 1919—14. t. 6880. i. sz.

hogy az IKTOSZ szóbeli utasítására a társulati központ tisztviselőiből alakított bizalmi testület négy tagú direktóriumot létesített, a vállalatvezetés ellenőrzésére. E direktórium tagjai „kijelentették, hogy csakis az ellenőrzést kívánják gyakorolni és kérték az igazgatótanácsot, hogy helyén maradjon, miután ezen berendezés közös érdeket képez és a szakszervezeti főbizalmi ülés is úgy határozott, hogy a vállalat szocializálásáig az ellenőrzés ilyen alakban gyakoroltassék” (az én kiemelésem — P. Gy.). Az „ellenőrzés” a levelek aláírását és a pénztári kifizetések engedélyezését jelentette. Az igazgatóság engedélyezte a vezérigazgatónak, hogy aláírjon egy nyilatkozatot, melyben alárendeli magát a bizalmi testület és a direktórium határozatainak („azon fenntartással, hogy a direktórium a népbiztos megbízásából jár el”), illetve felhatalmazta Birót, „hogy „arra az esetre, ha erre felhívnák, a szakszervezetbe is belépjen”.²⁸ Mindez természetesen csak kezdeti jele volt a tőkés vállalatvezetés messzemenő alkalmazkodási „készségének”, melyet hegemoniája megőrzése érdekében tanúsított. Törekvései szempontjából kedvező volt az, hogy a vállalati keretek felszámolása a „Rima” esetében is kivihetetlennek bizonyult. A megszállás alá nem került telepek — az ózdi kohászati üzemek, az ózdvidéki szénbányák, a borsodnádasi lemezgyár és a salgótarjáni acélgyár — egy viszonylag zárt feldolgozási vertikum láncszemeit képezték, melyek összehangolt irányítást, termelés-programozást igényeltek. A társulat budapesti központja e funkciók révén pótolhatatlan volt, s így a tőkés vezetés befolyása a vállalati döntésekre annak függvényében alakult, hogy üzemi és központi szinten milyen mértékben tudták „közömbösíteni” vagy maguk mellé állítani az ellenőrző munkástanácsokat, illetve kivonni a vállalat egészét az ágazati-központi irányítás hatóköréből. Ami a telephelyek hatalmi viszonyait illeti, ezekre csak igen kétes értékű — a restauráció időszakából származó — források állnak rendelkezésre. E források mindenesetre valószínűvé teszik, hogy az egyes üzemek munkástanácsai valamint termelési biztosai (személyi összetételükben, tevékenységükben) kedveztek a vállalati érdekeknek. Hack Gyuláról, a salgótarjáni acélgyár munkástanácsának elnökéről — aki ellen az ellenforradalom szervei eljárást indítottak — a részvénytársaság igazgatósága így nyilatkozott: „Megbízását a vállalattal és a termelés érdekeivel ellentétben álló célokra fel nem használta, és intézkedéseivel a vállalat vezetőségének kívánságait a lehetőség határain belül mindig honorálta. Tudomásunk van arról is, hogy nevezett a kommunistákkal szemben mindig régi szakszervezeti szociáldemokrata felfogását hangoztatta és idegen kommunista elemeket a gyárból minden erejével távoztatni igyekezett, ami neki teljes mértékben sikerült is. . . . Közvetlen tudomásunk van arról is, hogy itt Budapesten a vállalat székházában működő s az egyes bánya- és kohótelepek munkástanácsa által kiküldött munkásokból alakult ún. központi ellenőrző munkástanács szélsőséges vasmunkás és szénbányamunkás tagjait ismételten leszerelni segített.”²⁹ A többi telephelyről vagy semmi, vagy pedig az idézettel is csekélyebb értékű — az öngazolás motívumaitól mentes — „TAGyOB-jelentések” maradtak csak fenn. Így az ózdi jelentés szerint „az üzemek szocializálása észrevétlenül és csupán formailag történt budapesti rendelkezés alapján, az üzem akkori menetében semmi különösebb változást nem okozott”.³⁰ Jóval kedvezőbb a helyzet a vállalati központ iránvítószerveinek összetételére és működésére vonatkozó források tekintetében. A vállalat termelési biztosa Zorkóczy Samu (korábban műszaki igazgató) lett. A központi ellenőrző munkástanács tagjai („direktórium” tagságuk után) maradtak dr. Orbán, Magyar, Sivó és Rejter — a központi iroda tisztviselői —, illetve Pobozny (vagy más forrás szerint Pobuzsny) Győző, a salgótarjáni acélgyár munkása. Bizonyos források szerint az ózdi üzemeknek is volt delegátusuk a központban, személyéről és működéséről azonban nyom nem maradt. A salgótarjáni gyár munkástanácsának alakuló (1919. április 1.) ülésének jegyzőkönyve szerint vita volt

²⁸ Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. igazgatósági ülések jegyzőkönyvei, 1919. márc. 26-i ülés. OL. Z 368. 3. cs.

²⁹ PI. Arch. 657. f. 5/2. öe. II. k. 300.

³⁰ „A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi vas- és acélgyárában az októberi forradalom és az ún. Tanácsköztársaság alatt történt események rövid ismertetése.” PI. Arch. 605. f. II/19. öe. 98. l.

arról, hogy melyik gyár képviseltetheti magát állandó kiküldöttel a központi munkástanácsban. (Eszert az ózdiaknak két hetenként más személlyel kellett volna képviselniök magukat.) Mindenesetre szembetűnő, hogy a „központi iroda munkástanácsa” e kérdésről külön-külön tárgyalt és kötött megállapodást az egyes gyárakkal — szinte „versenyeztetve” ezeket —, noha általános szabály volt az, hogy a több telephelyes vállalatok központjaiba a 100 fő felett foglalkoztató telepek állandó munkástanácsstagot delegálhatnak.³¹ Nem kétséges, hogy az egyes telephelyek munkásainak, illetve ezek tanácsainak érdemi befolyása a központi szervek működésére, irányítótevékenységére nem volt (az sem egyértelmű persze, hogy az üzemek munkásterületei erre határozottan törekedtek volna). A részvénytársaság szempontjából igen kedvező összetételű központi „munkástanács” júliusi határozatát is ebben az összefüggésben kell értékelnünk. A tanács ugyanis kimondta, az ellátási nehézségekre hivatkozva, hogy július 15-től „kezdve a telepi alkalmazott és munkás elvtársak a központi konyhában a szűk viszonyok folytán ebédet nem kaphatnak”.³² Amilyen mértékben függetlenedett a vállalati központ az üzemi szintű szociális feladatokra korlátozott, és egyébként csak látszólagos munkásellenőrzéstől, ugyanúgy „kivédhette” a központi gazdaságirányítás beavatkozásait is. A népbiztossági szakosztályok operatív és ellenőrző-szabályozó jellegű feladatokat egyaránt magában foglaló tevékenységéhez a szükséges információkat az üzemek heti statisztikai jelentései szolgáltatták. Az adatszolgáltatásról a szociális termelési népbiztosság március 29-i, 5. Sz. N. sz. rendelete intézkedett, úgy, hogy „minden üzem (telep, fiók-vállalat) közvetlenül szolgáltatja be adatait, megjelölve a központi igazgatóságának vagy anyavállalatának székhelyét”³³ (az én kiemelésem — P. Gy.). A társulati központ április 1-én „tájékoztatót” küldött a gyáraknak e rendelet végrehajtásáról, melyben utasította őket, jelentéseikben gyártmányaikról írják azt, hogy „mind elsőrendű közszükségleti cikket képeznek” (azon kérdőpontra válaszolva, hogy milyen közszükségleti cikkek előállítására volna az üzem — csekély átalakítással — alkalmas) illetve, a szénbányák és az ózdi kohászati üzemek azt is említsék meg, hogy „termelvényeik a vállalati gyárak szükségletének kielégítésére, illetőleg ottan való további feldolgozásra szolgálnak”. Ózdra három „kartársat” is kiküldtek, „a leltározási munkálatok keresztülvitelének irányítására és abban való segédkezésre . . . kiket — írja a központ — megfelelő szóbeli utasításokkal láttunk el”.³⁴ Később az ózdi üzemekhez már olyan utasítás érkezett Budapestről, miszerint „a Szociális Termelési Népbiztosság vaskohászati szakosztályának felhívására szolgáltatandó és 1—8 pontokba foglalt adatokat *mi innen az összes szocializált üzemekre összevonva továbbítjuk a szakosztálynak, és úgy Címnek nem szükséges az üzemi heti jelentést két példányban készíteni. Tessék azt ezentúl is csak (egy) példányban megírni és nekünk beküldeni.*”³⁵

A belső hatalmi viszonyok alakulása, és a társulati központ információs monopóliuma révén a részvénytársaság birtokában maradt, a korábban jogilag tulajdonába is tartozó vertikum üzemeinek. Anélkül, hogy részleteznénk a vonatkozó forrásokat, megemlítendő: a vállalati központ önállóan finanszírozta üzemeit, koordinálta és meghatározta a hiány folytán csak rövid időszakokra beindítható gyártás programjait, és végül, a termelés értékesítése tekintetében is a központi kereskedelmi igazgatóság döntései maradtak a mérvadók.

Természetes, hogy mindazon központi gazdaságpolitikai intézkedéseket, melyek a vállalat érdekeivel egybeváltak, a társulati központ maga is igyekezett érvényesíteni. Így amikor a

³¹ A Salgótarjáni Acélgár ellenőrző munkástanácsának 1919. ápr. 1-i ülésén felvett jegyzőkönyv. PI. Arch. 657. f. 5/2. öe. III. k. 455—456. A vonatkozó TAGYOB-jelentés szerint a borsodnádasi lemezgyárnak is volt két delegátusa: PI. Arch. 605. f. II/19. a. öe. 178—179. l. Több telephelyes vállalatok központi munkástanácsa megalakításának szabályai: A Szakszervezet, 1919. ápr. 3. 3.

³² A központi munkástanács c 1984/1. sz. körirata. OL. Z 383. 1. cs. 8/2. t.

³³ Tanácsköztársaság Törvénytár I. k. Bp. 1919. 121.

³⁴ A Salgótarjáni Acélgárhoz: PI. Arch. 657. f. 5/2. öe. III. k. 399. l. Az Ózdi Vas- és Acélgárhoz: Sz. 4024. számú levél, OL. Z 383. 1. cs. 8/2. t.

³⁵ A rt. Z/1666. sz. levele Ózdra: OL. Z 383. 1. cs. 8/1. t.

gazdaságpolitikai vezetés — az egységes munkanélküli segély indokolt bevezetése helyett — a „szénsegély” megtartásáról döntött, a vállalati központ telefon útján sietett utasítani az üzeme-
ket, hogy „a meddő bérék a szocializálási népbiztos intézkedésére tovább vezetendők”.³⁶ A magyarázat elég kézenfekvő: a szénsegély a vállalat improduktív bérterheinek (még pontosabban az üzemek által *kimutatott* meddő bérék tömegének) háromnegyed részét az állami költségvetésre hárítja. Még így is a maradék negyedrészt olyan improduktív költség volt, melyet a vállalatok termékeik árába nem gyűrűztethettek tovább. A kapun belüli munkanélküliség ezért, noha a „meddő” bértömeg növelésében a gyakori üzemszünetek miatt sokszor érdekeltberek voltak, mint termelésük fokozásában, vagy szinten tartásában, a vállalatok számára cseppet sem volt kívánatos. A vidéki ipartelepek esetében e gondok enyhítésére kedvező alkalomnak tűnt a nyárvégi mezőgazdasági munkálatok beindulása, melyek munkaerőszükségletét — központi elképzelések szerint is — részben az anyagihiány miatt munka nélkül maradt ipari munkásokkal kívánták fedezni. A Rima e téren is elől akart járni a „közérdek” védelmében. A budapesti központ június 12-én az alábbi levelet küldte Ózdra: „Tekintettel a most már mindenütt meginduló nagy gazdasági munkára, *kívánatosnak tartjuk, hogy a munkás személyzetből azok, akik nem letelepedett ipari munkások* (vagyis nem az ózdi munkáskolónián élnek, hanem a környező falvakban — P. Gy.) *lehetőleg szabadságoltassanak*. Kívánatos ez a közérdek szempontjából nem csak azért, hogy minél többen közreműködjenek a sürgősen teljesítendő gazdasági munkáknál, hanem azért is, hogy *ez által a közvagyon terhelő meddő munkabérek összegét is csökkentjük*, mert természetes, hogy az ily gazdasági munkákhoz szabadságoltak meddő munkabért a szabadságolás tartamára nem kaphatnak. Tessék ezt a kérdést beható megfontolás tárgyává tenni, és megállapodás után jelenteni, hogy üzemeiből milyen számú személyzetnek milyen időtartamra való szabadságolása volt lehetséges”³⁷ (az én kiemelésem — P. Gy.).

A Rima hatalmi viszonyainak ábrázolásából még egy láncszem hiányzik. A vállalat vezető tisztviselői gárdája ugyanis még olyan gondokkal sem küzdött, hogy saját felelősségére határozza meg a társulat érdekeinek leginkább megfelelő üzletvitelt. A lényeges döntéseket változtatlanul dr. Biró Pál, a társulat vezérigazgatója hozta, s ehhez szakszervezeti tagnak sem kellett lennie. Biró a forradalmat követő hetekben Csehszlovákiába, majd onnan Bécsbe távozott és hosszabb ideig — legalábbis a proletárdiktatúra bukásáig — ott is tartózkodott. Vezérigazgatói teendőinek ellátásában távolléte csak kevésbé akadályozta, mivel rendszeres levelezést folytatott a budapesti központ egyik vezető tisztviselőjével, Pálmai Andorral. Ilyen közvetítéssel szerezte meg a szükséges információkat, illetve közölte elképzeléseit a társulat budapesti központjával. A központi „ellenőrző munkástanács” utólag állított ki igazolást részére, mely szerint „hivatalos ügyben” tartózkodik külföldön, közbenjárásukra (Dovcsák Antal és Peyer Károly segítségével) eltekintettek üres lakásának rekvirálásától, továbbá a munkástanács járta ki azt is, hogy ne sorozzák be a Vörös Hadseregbe.³⁸ A „munkásellenőrzés” e sajátos feladatait oly buzgón látták el, hogy Pálmai — egy szintén kint tartózkodó Fröhlich nevű tisztviselő közvetítésével — július 9-én azt üzenté: „Kérem a vezért, hogy írjon Orbánnak néhány sort, melyben az ő, Sivó és Pobuzsny (mindhárman a központi munkástanács tagjai — P. Gy.) tevékenységéről megemlékezik, mert a 3 említett készséggel, fáradságot nem kímélve oly szeretettel kezelték a dolgot, hogy irigylem a vezért, hogy ilyen ragaszkodó emberei vannak.”³⁹

³⁶ Az ózdi gyár 1919. ápr. 19-i levele (3129. sz.), melyben igazolja a telefonüzenet vételét. OL. Z 383. 1. cs. 82. t.

³⁷ A rt. Z 4045. sz. levele Ózdra: OL. Z 383. 2. cs. 9/1. t.

³⁸ Pálmai Andor levele Biró Pálnak, PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. őe. 7. és 17. l., valamint ugyancsak Pálmai 1919. jún. 12.-én kelt levele Bírónak: dr. Biró Pál félhivatalos levelezése 1918—1919. OL. Z 372. 36. cs. 145. d/1.

³⁹ A „lakásügy” kapcsán Pálmai Fröhlichnek, 1919. júl. 9-én. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. őe. 21. l.

Pálmai június 11-i levelében arról számolt be, miképpen igyekeztek a megszállt területekre eső egyik érdekeltségi vállalat, a Kaláni Lemezgyár részére pénzt szerezni. Bíró Rezső Budapesten Chorin Ferencsel is tárgyalt, hogy esetleg a Salgótarjáni útján lehetne fedezni a vállalat szükségleteit. Chorin azt üzenté Bíró Pálnak, hogy Bécsben időző emberükkel, Lorbeer Ákossal lépjen érintkezésbe.⁴⁰ Bíró megtalálta Bécsben Chorin embereit, de nem járt sikerrel, mert azok (Lorbeer és bizonyos Winklehner) meg akarták zsarolni — ahogy Chorin Ferencnek írta méltatlankodva Budapestre — „csak cseh koronák ellenében akarnak Kalán részére pénzt adni, ami lehetetlen, mert magunk is a legnagyobb bajban vagyunk.”⁴¹ A Rima pénzügyi helyzete valóban kedvezőtlen volt — Bíró erről Pálmai június 12-i leveléből értesülhetett. Mozgósítható — bankokkal szemben fennálló — követeléseik mindössze 2,7 millió koronára rugtak, míg csupán a hónap folyamán 4,3 milliós szükséglet mutatkozott az ózdi, salgótarjáni és likéri üzemeknél. Pálmai megnyugtatóan írja, hogy „a munkástanács már tárgyalt Bajákiival, ki Lengyel népbiztossal lépett érintkezésbe a Pénzügyi Központ útján való meghitelezésünk miatt. Ma érkezett már levél Lengyeltől, hogy a Kereskedelmi Bank lett megbízva a mi pénzügyeink lebonyolításával. . . . Chorin Ferenc nézete szerint teljesen mindegy, hogy a Pénzügyi Központnak, vagy pedig a Kereskedelmi Banknak fogunk tartozni, mert ezen obligó letörlesztése egyformán illuzórikus lehet. Ők eddig 35 millió koronával tartoznak a Kereskedelmi Banknak, dacára annak, hogy annival jobb helyzetben vannak, mert széntermelésüket azonnal értékesíthetik, míg nálunk a készletek a gyárakban hevernek. Kinnlevőségeinket erélyesen sürgetjük, de nem sok eredménnyel. . . .” Pálmai azt is közölte Bíróval, hogy a Tanácsköztársaság által „horribilis nivóra emelt” áron számítva a salgótarjáni, ózdi, nádasi, zólyomi és korompai készletek árösszege 62,2 millió korona, illetve, hogy épp a napokban folytatnak tárgyalásokat, „hogy négy zárt vonat Ózd-Nádasdról Budapestre indítassék”.⁴² E levél egyúttal válasz volt Bíró június 10-én közölt instrukcióira, ő ugyanis hangsúlyozta: „Bár az árkérdés is nagyon fontos pénzügyi szempontból, de még sokkal fontosabb volna, hogy az árut, amit az üzemből elvisznek, mindjárt kifizessék, vagy legalábbis az, hogy ne a Tanácsköztársaság számlájára történjen a szállítás; vagy ha igen, az ellenértéket azonnal megkapjuk. . . . Nekem még mindig a sympatikusabb, a nagykereskedők számlájára való szállítás volna — abból, hogy Satori (szintén a vállalati központ egyik vezető tisztviselője — P. Gy.) azt írja, hogy az első küldeményeket ezeknek az iparvágányára küldeti, sejtem, hogy ő is ebben az irányban akar dolgozni, amely az egyetlen helyes. Az is elképzelhető, hogy a szállítások ellenében valamelyik állami hatóság intézkedik, hogy ez az ellenérték bank folyószámlán javunkra irassék, de hogy ez a bankra nézve abszolút kötelezettséget jelent-e a jövőre nézve, azt nem tudom megítélni”⁴³ (az én kiemelésem — P. Gy.). A vállalat budapesti központja figyelembe is vette ezeket az üzletpolitikai megfontolásokat. Pálmai június 14-i levelében — feltehetően a két nappal előbb jelzett „négy zárt vonat” kapcsán — közli: „A Vashivatallal már megállapodtunk abban, hogy ezen szállítások fejében 3 millió koronát fog a Kereskedelmi Banknál átutalni és ezen átutalás csak azért késik hétfőig, mert a mai szovjetülés miatt a népbiztosokkal nem lehet pénzt folyósíttatni.” Hat nappal később pedig a Bíró számára „sympatikusabb” alternatíva realizálásáról írt: „ma állítólag elment Tarjánból és Ózdról egy zárt vonat, melynek ellenértékét a nagykereskedők fogják előre lefizetni”⁴⁴

A Pálmai—Bíró-féle levelezés idézett részletei nyomán kézenfekvő a következtetés: az ipari gazdálkodás tőkés vállalati rendszere, a tőkés üzletpolitika (a bizonytalanság, de egyúttal a restauráció reménye által meghatározott) szempontjai igen szívósan érvényesültek a szocializált szektor keretei között. Hangsúlyozzuk, hogy a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. nem „egy

⁴⁰ Pálmai Bírónak, 1919. jún. 11. OL. Z 372. 36. cs. 145. d/1.

⁴¹ Bíró ifj. dr. Chorin Ferencnek. OL. Z 372. 36. cs. 145. d/1.

⁴² Pálmai Bírónak, 1919. jún. 12. OL. Z 372. 36. cs. 145. d/1.

⁴³ Bíró Pálmainak, 1919. jún. 10. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 6e. 4—5. l.

⁴⁴ Pálmai Bírónak, 1919. jún. 14. és jún. 20. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. 6e. 6. és 8. l.

példa”, vagy elszigetelt jelenség az állami szektor minőségileg eltérő közegében, hiszen méretei, széleskörű gazdasági kapcsolatai is nyilvánvalóvá teszik, hogy belső viszonyainak, „gazdaságpolitikájának” alakulása a szűkebben vett vállalati kereteken túl is befolyásolja, módosítja az ipari gazdálkodás „valódi” mechanizmusát.

Az *állami tulajdon és tőkés birtoklás kettősségét* tanúsító vállalati forrásokat felsorakoztatva két feladatunk maradt hátra: 1. meg kell vonnunk e kettősség érvényességének határait, továbbá 2. vázolni kell az okokat. A vizsgált jelenségek okait, meghatározottságait elemezve ismételten ki kell emelnünk az objektív gazdasági-történeti feltételek és az iparpolitika törekvéseinek együttesen érvényesülő hatását. Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmaknak gazdasági téren igen kedvezőtlen lehetőségekkel, feltételekkel, de ugyanakkor óriási feladatokkal gazdalt szembenéznünk. Szükséges figyelembe vennünk, hogy az első világháború éveiben az ipar olyan mélyreható átalakuláson ment keresztül, melynek kritikus következményei — korlátozott és ellentmondásos módon — csak a huszas évek közepére oldódtak fel. Felesleges lenne ismételni a háborús viszonyok révén kialakuló szén- és anyagihiány, a gazdasági kimerültség és dezorganizáció történeti irodalmunkban már közismert tényeit. Néhány, a világháborúban kibontakozó és később is érvényesülő tendenciát azonban — legalább utalásszerűen — vázalnunk kell. Az ipari termelést 1917—1918-ban már egyre gyakrabban megbénító hiány nem pusztán a nemzetközi blokád és az óriási méretű improduktív fogyasztás következménye volt. A meghatározó szerepet — igaz, közvetítéseken keresztül — a tőkés gazdálkodási rendszer működési zavarai játszották. A felemészített gazdasági erőforrások helyén csak erősen inflálódo papírpénzt és a fiktív tőke látványosan felduzzadó tömegét hagyó háborús konjunktúra íve 1917-ben szükségképpen törést szenvedett. A helyreállítás követelményei — 1917-ben a hadiipar a gyáripari munkásság kb. 50%-át vonta el a produktív területekről —, a felgyülemlett szociális feszültségek, melyek növekvő gyakorisággal politikai megmozdulásokban nyilvánultak meg, időben egyszerre jelentkeztek a profitok elapadásával s az ebből következő restriktív vállalatpolitikával. Hadd idézzük ezzel kapcsolatban Szterényi József Szegeden 1916 november 12-én tartott előadásának „látnoki” szavait: „Ami súlyosbítja, ami nehezíti a helyzetet, ami nagy tőkét fog igényelni és a tartalékokat nagy mértékben fogja igénybe venni, az a háborús állapotból való visszatérés a békés állapotba leend. Aránylag könnyű volt, a kényszerhelyzet is elősegítette a békegazdálkodásból a háborús termelésre való áttérést. A biztos jövedelmezőség a legerősebb hatással volt benne. A rendelkezésre állható idő kihasználásával a jövedelem aránytalan felfokozhatása volt a másik tényező. Mindez a háború után, a béke beálltával hiányozni fog. És hozzájárul ehhez a nyersanyagok hiányában rejlő legnagyobb baj, mely könnyen végzetessé válik és legjobb esetben hónapokig tartó pangást idézhet elő.”⁴⁵ Az „átmenetgazdaság” követelményei és a „tartalékait” a konjunktúraalakulás függvényében mozgósító tőkés gazdálkodás között feszülő ellentmondás az 1918-as forradalmi események nyomán tovább éleződött. A politikai viszonyok labilitása érthető módon növelte a tőkés kockázatot és ennek mértékében csökkentette a „vállalkozási kedvet”. A nemzetközi blokád változatlan érvényesülése, az önálló állami keretek kialakulása és a megszállások pedig fokozták a termelési feltételek hiányát; a tömeges leszerelések növelték a munkanélküliséget, stb. Vitathatatlanak tűnik, hogy egy átfogó megoldás igényével fellépő iparpolitika — hosszabb távon — joggal fogalmazza meg céljai között a termelés „magántőkések magánérdekeitől független” újjászervezését (Varga Jenő). Az eredmény azonban erősen függ az alkalmazott módszerektől. Mert a tőkés gazdálkodási rendszer válsága nem azonos az ipari és pénzügyi vállalkozások benuktásával, apparátusuk gazdasági szervezőerejének teljes megszűntével. Hogy mennyire nem, ezt elég világosan bizonyítják a fentebb bemutatott vállalati dokumentumok. És ha ebből a szempontból a Garami-féle „liberális” iparpolitika kritikus pontja az volt, hogy a következetes állami beavatkozást elvetve, a magántőke szabad kezdeményezésétől várta a megoldást, akkor a proletárforradalom iparpolitikájának legfőbb fogyatéka az, hogy

⁴⁵ Szterényi József: *Gazdasági és szociális feladatok a háború után*. Bp. 1917. 9—10.

közvetlen napirendre vett feladatai meghaladták lehetőségeit. A szocializált üzemek „koncentrációja”, az ágazati gazdálkodás révén látszólag megszüntették a vállalatok elkülönültségét, az üzemek érdemi irányítása, pénz- és anyagellátásuk megszervezése mégis — részben bevallottan — a régi vállalati apparátusokra hárult. Minthogy azonban az iparpolitikai vezetés az ágazati és anyagelosztó központok, valamint „kollektív gazdálkodás elemei”, vagyis az üzemek rendszeréből indult ki, a gazdasági viszonyok tényleges csomópontjai, a vállalatok kikerültek figyelméből és egyúttal ellenőrzése alól is. A régi renddel gyökeresen szakítani akaró gazdaságpolitika ugyanakkor igen kedvezőtlenül befolyásolta a vállalatok „belső” hatalmi viszonyainak alakulását. Az igényeiben túlméretezett átalakulás immár többször jelzett spontán következményei, de az iparpolitika bizonyos közvetlen intézkedései is jelentős mértékben megerősítették a vállalatok vezető alkalmazottainak pozícióit. A IX. számú kisajátítási rendelet — az ellenőrző munkástanácsok választását szabályozva — kijelentette, „a tisztviselő is munkás”. A kormányzótanács XXXIV. sz. rendelete (április 2.) a szocializált és később államosítandó üzemek addigi vezetőit, igazgatóit és összes tisztviselőit további szolgálatra kötelezte, havi 3000 koronában maximálva jövedelmüket. Külön garanciát nyújtott számukra az, hogy elbocsátásukat csak a termelési biztos — ő is csak a szociális termelési népbiztosság hozzájárulásával — határozhatta el. A magánalkalmazotti réteg társadalmi-politikai magatartására azonban korántsem lehet általánosítani azt a forradalmi elkötelezettséget, amely a baloldali mérnökök mozgalmára volt jellemző. Nagyobb részük úszott az árral, a forradalmak és ellenforradalom igen gyors tempójú változásaira úgy reagált, hogy ha „kellett”, szakszervezeti aktivista lett, de ekkor is igyekezett „érdemeket” szerezni, biztosítandó posztjának megőrzését az újabb átalakulásban is. S mivel minden rendszerben „nélkülözhetetlenek” bizonyult, e törekvései sikerrel jártak: Dessauer Ármin, a Weiss Manfréd üzemek egyik volt igazgatója (akit a csepeli munkások világháború alatt tanúsított munkásellenessége miatt a polgári demokratikus időszakban többször „elbocsátottak” a vállalat kötelékéből) kiváló érzékkel fedezte fel az iparirányítás centralizmusában rejlő lehetőségeket. Áprilisban, „kijárói” feladatokra megbízást kért az új vezetéstől, s ezt így indokolta: „miután az új rendszerben magánfelektől megrendelések nem várhatók, a gyár foglalkoztatása egyedül a szociális termelés népbiztossága ill. ennek vas- és fémipari és mezőgazdasági gépipari szakosztálya útján lehetséges. Tisztelettel kérek ennél fogva meghatalmazó levelet, hogy ezen szakosztályokkal érintkezésbe léphessek. Egyúttal kérem kieszközölni, hogy a Termelési Tanács ülésein gyárunk képviselőjében részt vehessek, ami a gyár foglalkoztatása szempontjából szintén igen előnyös volna.”⁴⁶ Dessauer az ügyes alkalmazkodásra példa, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. vezető tisztviselői gárdája — nyilván Biró Pál Bécsből küldött instrukcióinak hatására — már határozottan a restauráció érdekében munkálkodott, amikor (más vállalatokkal együttműködve) megakadályozták a tanácsköztársasági vasipar „szakmaközpontba” való tömörítését. Pálmai 1919 június 27-én adott hírt Bécsbe, az átszervezés előmunkálatairól: „A szakmaközpontok létesítésében Lázár nagyban fáradozik, az előbb hívott fel Zorkóczyhoz és bejelentette, hogy holnap az Állami Vasművek két embere fog idejönni hozzánk, hogy velünk a Tanácsköztársasági vasgyárak adminisztratívális összesítését megbeszéljék, mert nézete szerint az lenne a leghelyesebb, ha úgy az adminisztratívális, mint műszaki vezetés a mi épületünkben lenne központosítva. A holnapi tárgyaláson ezek szerint részt kell vennünk, *magam részéről azonban bejelentem, hogy inkább leszek konfliktusos, mint tanácsköztársasági hivatalnok*”⁴⁷ (az én kiemelésem — P. Gy.). Ennél tömörebben aligha lehetne kifejezni a korszakban ugyancsak jellegzetes magánalkalmazotti magatartást. Pálmainak persze nem kellett pályát változtatnia, három nap múltán már kedvező kilátásokról számolhatott be „vezérének”: „Szombaton délelőtt az Állami vasművek két kiküldötte volt itt, kikkel abban állapodtunk meg, hogy július 1-én a szakmaközpontot

⁴⁶ W. M. iratok. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 23. öe. 5. l. A megbízást Dessauer megkapta, Weisz Miksa lakatos ellenőrzése mellett (uo. 4. és 6. l.).

⁴⁷ Pálmai Bírónak, 1919. jún. 27. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. öe. 10—11. l.

felállítani teljesen lehetetlen. . . . Holnap, kedd délelőttre a tanácsköztársasági összes vasművek, tehát a Rimacsoport, Lipták, Csepel, Állami művek egy értekezletet tartunk nálunk a szakmaközpont felállításának ügyében. *Tőlünk telhetőleg húzni fogjuk a dolgot, és azt hiszem, hogy ez sikerülni is fog.*⁴⁸ És valóban, sikerült: a Népgazdasági Tanács III. főosztálya, a fenti levélben megjelölt szocializált üzemek képviselőinek aláírásával, július 8-án az alábbi jelentést kapta: „A Népgazdasági Tanács 44. N. T. számú rendelete folytán a volt állami és a szocializált vasüzemek képviselői ismételten tartott összejöveteleiken azon egyöntetű felfogásnak adtak kifejezést, hogy a hivatkozott rendeletben tervekbe vitt *szakmai üzemközpont létesítése szükséges, és a jelenlegi rendkívüli nehéz munkaviszonyok között a keretek meglazítása és felbontása a termelésre feltétlenül káros következményekkel járna. Az a cél, melyet a rendelet a szakmai üzemközpont létesítése által elérni óhajt, a szakmába tartozó üzemek számadási és kalkulatios rendszereinek egységesítése által külön központ létesítése nélkül is elérhető. Az erre vonatkozó részletes előterjesztést az egyes üzemek részéről kiküldött szakerők fogják a legsürgősebben kidolgozni.*”⁴⁹ (az én kiemelésem — P. Gy.), Noha az érvelés teljesen helytálló, a vasipar centralizációja valójában nem közgazdasági megalapozatlansága miatt maradt megvalósulatlan terv. „A szakmaközpontot illetőleg az általad körvonalazott mederben folytak a tárgyalások — írta Biró Pálnak Pálmai, július elején — és *mindenki előtt azon cél lebegett, hogy a dolgot olyképpen kell megoldani, hogy bármelyik pillanatban a társulatok sérelme nélkül megszüntethető legyen*”⁵⁰ (az én kiemelésem — P. Gy.).

Kun Béla a polgári szakemberekkel kapcsolatban az ismert lenini elvet hangoztatta: „akármilyen burzsoá specialistát is fel kell használni, megfelelő munkásellenőrzés mellett”.⁵¹ A „megfelelő munkásellenőrzés” azonban elmaradt. A munkásellenőrzés „sorsa” a két forradalom időszakában meglehetősen ellentmondásos módon alakult — néhány mozzanat megvilágítása (a részletezés igénye nélkül) szükségesnek tűnik. Amíg a polgári demokratikus forradalom időszakában ez a mozgalom elsősorban a budapesti és budapestkörnyéki ipartelepeken jelentős eredményeket ért el a tőkés vállalatvezetés ellenőrzésének megvalósításában, addig a Tanácsköztársaságban, meglehetősen szűkre szabva feladatkörét, az üzemirányítás egyik intézményeként láthatjuk viszont. A polgári demokratikus időszakban — különösen „tetőzése” idején, 1918 december második felében, 1919 januárjában — igen éles kritikában részesül a szakszervezeti bürokrácia illetve egységesen a szociáldemokrata pártvezetés részéről (mert szerintük ez „anarchisztikus szocializálás” vagy „fejtelten gyári puccsok” sora volt); a proletárforradalom 133 napja során ugyancsak erőteljes a bírálata, a szakszervezetek és a gazdaságpolitikai vezetők részéről, mert elsősorban az ellenőrző munkástanácsok működését tették felelőssé a munkafegyelem és munkateljesítmények csökkenéséért, a „gyári partikularizmus” tendenciájáért. A kommunista párt, jóllehet az évforduló hónapjaiban aktív támogatója volt a „gyárfoglaló” mozgalomnak, a pártegyesüléssel kapcsolatban megfogalmazott platformjában még „az államhatalom elfoglalása előtt” követelte a gazdaság átfogó munkásellenőrzésének megvalósítását — ami éppen a „hatalom elfoglalása” után, és csakis ennek révén lehetett reális — míg a hatalom megszerzésével, „a szocializmushoz vezető átmeneti (sic!) intézkedések” között már az ipar és közlekedés „proletárállamosításának” és a „proletárállam eszközeivel való koncentráálásának” célkitűzéseit olvashatjuk.⁵² E fórmulák azt a látszatot keltik, mintha a pártnak illúziói lettek volna a polgári államrenddel szemben, a gazdasági viszonyok következetes demokratizálását illetően. Ez tényleg látszat, hiszen valójában csak arról volt szó, hogy a KMP. politikájában a munkásellenőrzés

⁴⁸ Pálmai Bírónak, 1919. jún. 30. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. őe. 12—13. l.

⁴⁹ A jelentést a Rima részéről Neustadt és Satori írták alá — a központi iroda tisztviselői. PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. őe. 35. l.

⁵⁰ Pálmai Bírónak, PI. Arch. 604. f. 2. cs. 41. őe. 18. l.

⁵¹ Kun Béla 4. előadása a pártprogram módosításáról, 1919. máj. 19. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 6/A. k. Kossuth. 1959. 520.

⁵² Az egység okmányai Bp. 1919. 12.

jelszava — Berinkei „hajcsárvalasztmányai” elleni agitációja — csak a politikai taktika mozzanata — amely mint ilyen már februártól átadja a helyét a lakbérfizetések megtagadása akciójának⁵³ — és nem a távlatok, a gazdaság szocialista átszervezése első etapjának bázisa volt. A munkásellenőrzés üzemi választmányok szintjén megvalósított intézményesítésének aligha lehetett lényegesebb motívuma annál, hogy „a Kormányzótanács IX. sz. rendelete már az üzemek túlnyomó nagy részét munkástanácsok igazgatása alatt találta”.⁵⁴ Jelképesnek tarthatjuk azt a furcsa egybeesést, hogy Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos, aki a kormányzótanács március 25-i ülésén ismertette „az ipari üzemek ideiglenes igazgatásáról és munkásellenőrzéséről” szóló (kisajátítási) rendelet tervezetét, jogszabályalkotó tehetségét már 1919 január-februárban is kamatoztatta — a munkásellenőrzés mozgalmának leszerelését szolgáló üzemválasztmány-rendeleten munkálkodva. Erről Biró Pál egyik február eleji leveléből tudhatunk: „a szakszervezeti tanács a kormány tudtával megbízta Rónai Zoltánt, hogy készítsen sürgősen egy vonatkozó új rendelettervezetet (a Malasits Géza által kidolgozott változat ugyanis sem a szaktanácsnak, sem pedig a GyOSz-nak nem felelt meg — P. Gy.). Rónai érintkezésbe lépett Fenyővel (Fenyő Miksával, a GyOSz igazgatójával — P. Gy.), akinek kijelentése szerint ez nagy jóhiszeműséggel kezeli a dolgot, tisztában lévén azon végzetes következményekkel, melyekkel egy helytelen kodifikáció járna. Rónai is belátja, hogy a választmányok hatáskörének a munkaviszonyokon túl nem szabadna terjednie, mégis kér, vagy vár valami ezen túlmenő koncesszióra vonatkozó javaslatot, az iparosok részéről, mert különben nem látja a rendelet sorsát biztosítva.”⁵⁵

Igaz, bizonyos mértékig polarizálódtak a felső vezetésen belüli nézetek a munkásellenőrzés kérdéseinek szabályozását illetően, ami viszont a gyakorlati intézkedéseket illeti, ezek — ama felfogástól áthatva, miszerint az adott mechanizmusban üzemi szinten már csak a „tudományos üzemvezetés” és a munkafegyelem megerősítésének feladatai aktualisak — lényegében a munkásellenőrzés hatáskörének beszűkítését, visszafejlesztését szolgálták. Az igen sokágú „kritika” a Népgazdasági Tanács választmányának június 11-i határozatában összegződött, amely kimondja, hogy a Népgazdasági Tanács az üzemi munkástanácsok egészére, vagy egyes tagjaira új választást rendelhet el; a választásoknál az illetékes szakszervezet küldötteinek jelen kell lenniök; megtiltja a munkátestületeknek, hogy „függetlenített” szervként működjenek (hetenként felváltva, egy-egy kijelölt tag kivételével), továbbá az egyes üzemek munkáját a szakszervezetek „repülő bizottságainak” ellenőrzése alá helyezi.⁵⁶ A határozat egyik szakszervezeti interpretációja már így fogalmazott: „Az üzemi tanács tagjai csak a szakszervezet hozzájárulásával választhatók meg és meg nem felelés esetén, bármikor elmozdíthatók. A bizalmi testület kiépítése és a munkafegyelem megteremtése a legközelebbi feladat.”⁵⁷ Ez a politika azonban ott is visszafogta a helyi munkátestületek kezdeményezését, ahol a mozgalom érettsége, szervezetsége, a testületek felelősségtudata kedvező lehetőségeket nyújtott a forradalmi átalakulás „vállalati szintű” érvényesítésére. De mivel e negatív intézkedéseket nem egészítette ki a „nevelőmunka”, a helyes kezdeményezések általánosításának törekvése, ezért a központi gazdaságirányító szervek omnipotenciáját feltételező iparpolitika — a munkásellenőrzés feladatainak „precizizálásával”, a szakszervezeti hierarchiának való alárendelésével — ismét csak hozzájárult a tőkés pozíciók megerősítéséhez a szocializált vállalatokban. Különösképpen olyan vállalatoknál, ahol a forradalmi átalakulásnak jelentősebb munkásmozgalmi előzményei nem voltak.

⁵³ Vö. *Hajdú Tibor*: A KMP. taktikájának néhány vonása a proletárforradalom előkészítésének hónapjaiban. *Párttörténeti Közlemények*, 1967/3. sz. 85—87.

⁵⁴ Hevesi Gyula népbiztos nyilatkozata a szocializálásról. *Vörös Újság*, 1919. ápr. 19.

⁵⁵ dr. Biró Pál levele Zorkóczy Samuhoz, dátum nélkül: OL; Z 372. 36. cs. 145.d/1.

⁵⁶ Szociális Termelés, 1919. jún. 18. 43. old., a 78. N. T. sz. rendelet: Tanácsköztársaság, 1919. júl. 10.

⁵⁷ A Magyarországi Cipész-Csizmadia Munkások és Munkásnők Szakegyesülete központi vezetőségének 1919. jún. 12-i ülése. *PI. Arch.* 665. f. 26. 5e. 57—58.

Véleményünk szerint ezek a problémák magyarázzák, hogy a forradalom számos szocializált vállalatban „elsikkadt”, de egyúttal indokolják azt is, hogy az új gazdaságirányítási rendszer és a tőkés „mechanizmus” gazdasági szervezőereje közti szembetűnő különbség okát *ne pusztán* a (valóban) rövid időben lassuk. Ami a vizsgált ellentmondások érvényességének kiterjedését illeti, nem kétséges, hogy a vonatkozó vállalati iratanyagok felsorakoztatása az általánosítást közvetlenül még nem teszi lehetővé, még akkor sem, ha a bemutatott források azt mutatják, hogy a vállalatok tőkés tulajdonosai — vagy az ezek érdekeit szolgáló vezető tisztviselők — pozícióikat széleskörű (más vállalatokkal, de az ágazati és funkcionális főhatóságokkal teremtett) kapcsolataik révén is megerősíthették. Az is óvatosságra int az általánosítás kérdésében, hogy az egyes vállalatok sajátos viszonyainak — telephelyeik térbeli elhelyezkedésének, a vállalkozás profiljának, a vállalatvezetés forradalomelőtti munkáspolitikájának, a vállalati keretek közötti „munkásmozgalomtörténeti” előzményeknek, stb. — igen nagy jelentőségük lehetett, már csak azért is, mert ezek „megszűrték”, erősen átszínezték a fentebb elemzett átfogóbb tendenciák, iparpolitikai törekvések „helyi” érvényesülését. (Az is igaz, hogy sok esetben, amikor e sajátosságok a forradalom szempontjából kedvezőtlen irányban hatottak, ebben nem kis szerepe volt a túlzottan centralizált, operatív beavatkozásra törekvő és a funkcionális szabályozás eszközeivel alig élő iparirányításnak is). Mindeme megszorítások, a korábbiakban bemutatott dokumentumok, valamint a gazdasági-politikai történeti előfeltételek és a tanácsköztársasági iparpolitika vázolt ellentmondásai felelősséggel csak két negatív megállapítást tesznek lehetővé: a Tanácsköztársaság iparvállalatainak gazdálkodásában megmutatkozó kettősség nem általános — amennyiben [különösen a Budapesten és környékén koncentrálódó ipar nagy részében] a kisajátítás számos vállalatot ténylegesen a forradalom iparirányításának birtokába juttatott —, de nem is egyedi, (kiváltképpen nem esetleges, véletlenszerű) jelenség: elsősorban az előfeltételektől nagymértékben elrugaszkodó kisajátítási és ipari újjászervezési politika révén nem az. E politika, meglehetősen egyoldalúsággal, „teoretikus úton” haladt előre, alapvető intézkedéseinek nagy része egy olyan szillogizmussal analóg, melynek premisszáiból a konkrét társadalmi-politikai és gazdasági mozzanatokat az elvi megfontolások teljesen kirekesztették. Hadd idézzük — „Összefoglalás” helyett — ezúttal Sinkó Ervin regényének egyik igen találó gondolatát, azokat a mondatokat, melyek a „szocializáló népbiztosság” tevékenységében érvényesülő szemléletet jellemzik:

„Ha volt egy ember az országban, akit nem ért készületlenül a diktatúra kitérése, az bizonyosan Stein elvtárs volt. Ő már régóta teljes felszereléssel várt a diktatúrára, s a hírré, hogy itt van, megjött, belenyúlt kopott, barna vászontáskájába, és elővette a rendeleteket.”⁵⁸

IVAN SZOLONKIN:

Táncsics — a magyar jobbágyság ideológusa

„Kedves atyámfiai, ti derék magyar földműves nép, nekem bátran hihettek; én veletek, köztetek nevelkedtem fel, az én húsom a ti húsotkból, az én vérem a ti véretekéből való.”¹

Ezek nem pusztán nagy szavak, hanem olyan ember szavai, aki maga is jobbágysorból származott, ismerte a parasztok kemény munkáját, a jobbágyok és cselédek nehéz életét. De nemcsak ismerte nehéz életkörülményeiket, hanem harcba is szállt elnyomásuk ellen, s ezért joggal írhatta le ezeket a szavakat.

Milyen körülmények között alakultak ki Táncsics Mihály jobbágyrendszer-ellenes, anti-feudális nézetei?

⁵⁸ Sinkó Ervin: Optimisták. Történelmi regény 1918—1919-ből. 2. k. Fórum, 1965. 257.

¹ Táncsics Mihály. Életpályám. Bp. 1949. 229. l. (a továbbiakban életpályám)